

Simon Katalin

Szülői betegség – gyermeki gondoskodás

*Idősgondozás a 18. századi Óbudán az eltartási szerződések tükrében**

„Köteles teljes gyermeki szeretetet tanúsítani, s szorongatott helyzetemben teljes hűséggel viseltetni magát irántam [...]”¹

BEVEZETÉS: AZ ELTARTÁS FOGALMA EURÓPÁBAN ÉS MAGYARORSZÁGON

Tanulmányomban egy a hazai szakirodalomban eddig kevésbé használt forrástípus, a családfő visszavonulása során keletkezett eltartási szerződések 18. századi, óbudai gyakorlatát vizsgálom. Arra a kérdésre keresem a választ, hogy milyen változásokat eredményezett a „hatalom” átruházása a fiatalabb generációra a családtagok közötti kapcsolatokban, hogyan hatott együttélésükre és konfliktusaikra.

A kora újkori Nyugat-Európában, különösen német nyelvterületen, megszo-
kott jelenségnek számított a gazdaság tulajdonosának különböző okokból (idős-
kor, betegség) történt visszavonulása és a gazdaság átadása az egyik családtagnak
a tulajdonjog megtartása mellett. Ez már a középkorban is elterjedt gyakorlat volt
Nyugat-Európa parasztságánál. Jogi alapját az örökség még az örökhagyó életé-
ben történő („inter vivos”) felosztása alkotta. Német nyelvterületen és Észak-Eu-
rópában a kora újkorban már külön eltartási, visszavonulási szerződést írtak,
Angliában a végrendeletbe, Franciaországban és Ausztriában inkább a házassági
szerződésbe fogalmazták bele az ezzel kapcsolatos feltételeket.² A 18. században
már kifejezetten a visszavonulás, az idősebb generációról történő gondoskodás
volt a szerződés létrejöttének a fő funkciója, átadás vagy ajándékozás formájá-
ban, ez azonban nem feltétlenül jelentette azt, hogy a gazdaság vezetéséről le-
mondó személy rögtön átadta volna a „hatalmat” eltartójának.³ Az egyik szülő
(jellemzően az apa) halála, fiatal felnőtt gyermeke házassága és az özvegy vissza-

* A tanulmány az MTA Bolyai János Kutatási Ösztöndíj és az MTA Lendület Családtörténeti Kutatócsoport támogatásával valósult meg.

¹ „Soll er [...] verbunden sein, mir alle kindliche Liebe zu erweisen, und alle Treue in meinen bedrängten Umständen zu leisten.” Kaspar Pilmeyer egyezsége fiával, Karllal. BFL V.1.a 8. kötet 1795. augusztus 22. Nr. 42.

² Moring–Wall 2017: 121–123, 145.

³ A visszavonulás a 19. század végéig szokásban volt a nyugat-európai parasztgazdaságokban (Gaunt 1983: 255–256, 270; Schlumbohm 1996: 90).

vonulása gyakran összekapcsolódott, rövid időn belül követte egyik a másikat.⁴ Amennyiben az özvegyasszonynak felnőtt, házas gyermekei voltak, inkább választotta a visszavonulást.⁵

A német szakirodalomban *Ausgedinge*, az angolban általában *retirement contract*, *contractual retirement* néven említett forrásokról részletes elemzések állnak rendelkezésünkre. A szerződéstípus szerepe és az általa hosszú távon okozott (pozitív vagy negatív) változások megítélése a mai napig vita tárgyát képezi. Elsők között tárgyalta a visszavonulás, egyúttal az idősgondozás kérdését történeti kontextusban 1983-ban megjelent átfogó tanulmányában David Gaunt svéd történész, közép- és észak-európai tendenciákat elemezve a középkortól egészen a 20. századig.⁶ A visszavonulás elterjedése David Gaunt szerint hosszú távon felborította az egyensúlyt a családokon belül, és heves vitákhoz vezetett. Gaunt megállapításával azonban Beatrice Moring, az özvegyekről szóló legutóbbi, 2017-ben megjelent monográfia szerzője több ízben vitába szállt. Az újabb szakirodalomban egyre nagyobb hangsúlyt kap a kérdés azon aspektusa, hogy a visszavonulások célja nem annyira az idős családtagról való gondoskodás volt annak hátralévő életében, mint inkább a gazdaságnak a biztosítása a családon belül,⁷ valamint a leendő örökös pozíciójának megerősítése, a családtagok közötti esetleges viták elkerülése.⁸ A 17–19. századi osztrák visszavonulásokról a történész és szociológus, Thomas Held adott nagyívű áttekintést.⁹ A történeti demográfus Martin Dribe, Chester Lundh és Paul Nystedt a preindusztriális társadalom magas termékenységi rátáit és a nagy gyerekszámot egyenesen azzal indokolják, hogy a gyermekeket nemcsak későbbi potenciális munkaerőként becsülték meg, de számoltak azzal is, hogy idővel a felnőtt gyermekek majd gondoskodni fognak idős szüleikről.¹⁰ Osztrák területeken újabban Jim Brown, Csehországban pedig Dana Štefanová¹¹ kutatta kifejezetten ezeket a forrásokat. A kérdésre Jürgen Schlumbohm is kitért az északnémet Belmről szóló feldolgozásában, ahol szintén megszokott volt a gazdagparaszti családokban az örökségnek a háztartásfő életében történő felosztása.

⁴ Held 1982: 227; Schlumbohm 1996: 90; Dribe–Lundh–Nystedt 2007: 228.

⁵ Az idősebb vagy 15 év körüli fiúval rendelkező özvegyasszony már inkább a visszavonulás mellett döntött. A választásban a gazdasági helyzet, jogi státusz is szerepet játszott. Dribe–Lundh–Nystedt 2007: 218–229. Észak-európai elemzéssel: Moring 2010: 250.

⁶ Gaunt 1983. Részletes áttekintést lásd még: Plakans 1989.

⁷ Dribe–Lundh–Nystedt 2007: 212.

⁸ A 18. századi Norvégiában például, ahol minden gyermek egyenlő joggal örökölhetett, a szerződéssel egyúttal kiválasztották a gazdaságot átvevő örököst (akinek ezáltal a szülők mellett a kis-korú testvéreiről is gondoskodnia kellett) (Moring–Wall 2017: 128).

⁹ Held 1982.

¹⁰ Következtetéseiket öt svéd vidéki egyházközség 19. századi háztartásainak, a különböző özvegyi stratégiák (újrَاهázasodás, visszavonulás stb.) vizsgálataira és az anyakönyvek alapján elvégzett családrekonstrukciókra alapozzák (Dribe–Lundh–Nystedt 2007: 229).

¹¹ Brown a 18. század végétől vizsgálta az alsó-ausztriai özvegyasszonyok lehetőségeit, ahol három eshetőséget különböztetett meg: özvegyként vezet tovább a háztartást, újrَاهázasodik vagy (megállapodás alapján) új családfővé teszi gyerekét vagy vejét, s az új családfő háztartásában marad (Brown 2002: 118; Štefanová 2010: 271–282; Lanzinger 2012).

Schlumbohm rámutat, hogy a háztartást átvevő fiú általában csak ennek megtörténtét követően házasod(hat)ott meg, a visszavonulás intézménye ezáltal a fiatalok házasodási szokásaira is hatással volt. Schlumbohm figyelmeztet továbbá: a gazdaság átadása nem feltétlenül jelentette azt, hogy az idős szülő lemondott volna irányító szerepéről.¹² Beatrice Moring és Richard Wall európai szintű áttekintést ad a visszavonulás gyakorlatáról a kora újkortól a 20. századig.¹³ A jelenleg Európán belül a német lakosság mellett leginkább Skandináviában és a finnknél volt elterjedt egészen a 19. század végéig.¹⁴

Magyarországon elsősorban jogtörténeti és néprajzi kérdésként merült fel az *Ausgedinge* vizsgálata. Az osztrák, német, svéd, finn területekkel ellentétben kevesebb írott forrás áll rendelkezésünkre a kérdés elemzésére, feltételezhető, hogy az előbb említett területekhez képest hazánkban kevésbé volt elterjedt. Mivel a háztartásfői és a tulajdonosi státusz szoros kapcsolatban állt egymással, valószínűleg Magyarország egyes régióiban ezért nem honosodott meg és terjedt el ez a gyakorlat.¹⁵ Faragó Tamás kifejezetten a hazánkban letelepedett német ajkú népesség és a szlovákok sajátosságaként mutatja be (utóbbiak a szokást a németektől vették át cseh közvetítéssel), a magyar és más etnikumok, különösen a délszlávok között ismeretlen jelenségnek számított.¹⁶ A visszavonulás eredményeképp a németeknél tipikusnak tekinthetők az olyan háztartások, ahol a családfő a fiatal felnőtt gyermek volt, mellette a visszavonult idős szülővel, míg a magyaroknál és a délszláv népeknél épp fordítva: a családfő haláláig az apa maradt, vele egy háztartásban az őt segítő, ugyanakkor az örökségére váró felnőtt gyermekkel.¹⁷ A magyarhoz és délszlávhoz hasonló típust mutat be a szintén történeti demográfus Mikołaj Szotłysek, mégpedig a Lengyel–Litván Unió keleti területén (Fehéroroszország és Vörösruténia), ahol a családfőiséget még 60 év felett is megtartották maguknak – még az özvegy nők is (ezzel szemben az Unió nyugati felén 45–49 éves kor felett a családfők visszavonulásának lehetünk tanúi).¹⁸

¹² Ez azt jelenti, hogy a nevezett település gazdagparaszti családjaiban a háztartást átvevő fiú első házasságát nem ritkán – a többi házasulandó legényhez képest kifejezetten későn – 30 éves kora körül kötötte (Schlumbohm 1996: 90–91; Schlumbohm 1997: 444–450).

¹³ Moring–Wall 2017: 119–146.

¹⁴ Svédországban a falusi közösségekben a 18. század végén az özvegyek mintegy 30%-a élt szerződés szerint visszavonultan (Moring 2010; Moring–Wall 2017: 12, 120).

¹⁵ Torna vármegyében a 19. században például kifejezetten ritka jelenségként ír a tulajdonátadásról Pozsgai Péter, az özvegyasszonyok rendszerint utolsó gyermekük megházasodásáig a kezükben tartották a gazdaságot (Pozsgai 2000: 194).

¹⁶ Ennek jele, hogy a német ajkú családokban a családfővel együtt élő felnőtt férfi családtag jellemzően az apa, míg a magyaroknál és horvátoknál a családfő fia, esetleg testvére. Pilisszántó szlovák lakosságát e szokást tekintve Faragó „kevert” közösségnek nevezi, és valószínűsíti, hogy a szlovákok a csehek közvetítésével vették át a szokást a német parasztságtól (Faragó 1996: 245–246; Faragó 1998: 320, 329).

¹⁷ Megjegyzendő, hogy nem minden német területen volt elfogadott a visszavonulás gyakorlata. Szászországban, Hessenben és Badenben például előfordult, hogy megtiltották a parasztságnak (Gaunt 1983: 259; Faragó 1998: 320).

¹⁸ Szotłysek szerint minél keletebbre vagy délebbre megyünk, annál komplexebb háztartásokkal találkozunk (Szotłysek 2008: 244–245, 249–250).

Az alábbiakban a 18. századi óbudai lakosság körében is meglévő gyakorlatot mutatom be. Kiindulópontként – Faragó Tamáshoz hasonlóan – azt feltételezem, hogy ez a joggyakorlat elsősorban a német ajkú lakosok körében volt használatos, azon belül elsősorban a mezővárosban, az agrárnépességet adó szőlőművesek körében, hiszen a gazdaság nehéz fizikai munkát kívánó fenntartása idős korban sokkal megerőltetőbb volt, mint a kézművesmesterségek (például szabó, cipész) gyakorlása.¹⁹ Másodsorban az a valószínű, hogy jellemzően az özvegyi státuszban lévő családtagok – s több nő, mint férfi – bízták rá a gazdaság vezetésének jogát valamelyik fiukra vagy vejükre.²⁰

AZ ELTARTÁS-VISSZAVONULÁS GYAKORLATA A 18. SZÁZADI ÓBUDÁN, SZÁMOKBAN

„Tartsa el és gondoskodjon róla étkezésben, ruházkodásban és minden egyéb járandóságban gyermeki hűséggel egészségben, betegségben élethossziglan [...]”²¹

1800-ig hetvenhárom közvetlen vagy közvetett utalást (tehát vagy magát a szerződést, vagy jellemzően panaszt a korábbi megállapodás be nem tartásáról) találtam eltartási szerződésre-visszavonulásra Óbudán. Ez nem utal széles körben elterjedt gyakorlatra, de nem is elhanyagolható, különösen, ha figyelembe vesszük, hogy valószínűleg szóbeli szokásként is létezett.²² Ebből a hetvenháromból harmincöt az ekkor elsőfokú bíróságként is működő tanács üléseit tartalmazó jegyzőkönyvekben, harminchat a mindenféle vegyes iratot (ezen belül rendkívül sok hagyatéki dokumentumot) tartalmazó tanácsi iratok állagában, kettő pedig a házassági szerződések között őrződött meg.

¹⁹ Lásd még Plakans 1989: 182.

²⁰ A Štefanová által vizsgált cseh források alapján a megözvegyült nők inkább éltek a visszavonulás, mint az ismételt megházasodás lehetőségével, ami összefüggésben állt azzal is, hogy az önálló gazdaságot vivő asszony kevésbé volt elfogadott a cseh parasztság körében (Štefanová 2010: 274–275, 280). Moring figyelmeztet a visszavonuló özvegy társadalmi státuszának jelentőségére a kérdésben. A 20. század elején például a szegény városi özvegyasszonyok inkább lányukkal éltek egy háztartásban, holott a korábbi teóriák szerint az özvegy apák általában inkább lányukhoz fordultak a háztartásbeli munkák miatt, az özvegyasszonyok pedig fiukhoz, akik segíthettek a család jövedelmének megtermelésében. A 19. század elején a vidéki Skandináviában jellemzően férjzett lányukkal éltek az özvegyasszonyok egy háztartásban, a finnknél érdekes módon inkább a fiukkal (Moring 2010: 245–246).

²¹ „[...] in Kost, Kleydung, und aller übrigen gebührender Kindlicher Treü, gesunder, und krancker Lebens Länglich zu erhalten, und zu versorgen.” BFL V.1.b Nr. 353. 1770. április 27.

²² Štefanová mintegy 200 év forrásanyagát átvizsgálva szintén arra a következtetésre jutott, hogy a cseh uradalmak parasztsága körében az ilyen szerződések aránya meglepően kevés (Štefanová 2010: 280).

Típusukat tekintve mindössze hét pro forma kizárólag eltartási szerződés, kilenc adásvételi, illetve azzal kombinált eltartási vagy vagyónátruházási szerződés, egy elszámolás a korábbi szerződés (nem) teljesítéséről. Nem ritka (nyolc darab) a valamelyik fél szüleinek eltartását kimondó házassági szerződés. Végül, a leggyakoribb (tizenhét előfordult eset) a tanács jegyzőkönyvébe foglalt eltartási szerződés.²³ Három esetben kérvényben utalnak a megkötött szerződésre, egy-egy alkalommal pedig egy ítéletben és egy levélben kerül szóba. Jellemzőek a jegyzőkönyvekben szereplő, a korábbi eltartási szerződés nem teljesítéséről szóló panaszok (16 eset, általában az eltartandó panasolta be az eltartót, de fordított esetre is volt példa). Forrásként számításba vettük azokat a végrendeleteket is, amelyek a korabeli szokással ellentétben nem az özvegy újraraházásodásáig biztosították annak lakhelyét a végrendelező otthonában, hanem kifejezetten élethossziglani lakhatásról rendelkeztek számukra (hat eset). A fent említett okiratok mellett előfordult eltartás bizonyáglevél (*Revers*, 1777) formájában és átruházásként („transactus”, 1780, „übergabs contract”, 1785), de hivatkoztak rá „baráti egyezségeként” („freundschaftlicher Vergleich”) is.²⁴ A forrásokat évtized szerint csoportosítva látszik, hogy a század utolsó harmadában látványosan megnövekedett az előforduló esetek száma.

1. táblázat

Eltartásra vonatkozó források évtizedek szerinti megoszlása Óbudán a 18. században

Évtized	Előforduló esetek száma	Évtized	Előforduló esetek száma
1721–1730	1	1761–1770	7
1731–1740	–	1771–1780	12
1741–1750	2	1781–1790	20
1751–1760	2	1791–1800	29

A nemzetközi szakirodalom megkülönböztet ideiglenes (meghatározott időre, általában egy-öt évre szóló) és állandó eltartási szerződéseket.²⁵ Óbudán kizárólag az utóbbival találkoztam (azaz mindössze az élethossziglan megállapított eltartás módjai között voltak különbségek). Az átadott gazdaságért cserébe a leendő eltartott megtarthatott magának a házból lakrészt (Óbudán ez rend-

²³ Észak-Európában a bíróság előtt kimondott eltartási szerződés jelentőségét az adja, hogy az eltartandónak zálogjogot biztosított, ami ebben az esetben azt jelentette, hogy az átadott gazdaságban későbbi tulajdonosváltás esetén az új háztartásfő is köteles volt róla gondoskodni, függetlenül attól, hogy a szerződést nem ő kötötte az eltartandóval (Moring–Wall 2017: 121).

²⁴ BFL V.1.b Nr. 267. 1774. április 9. bizonyáglevél; uo. Nr. 377. 1780. május 12. átruházás; BFL V.1.a 6. kötet 1785. augusztus 15. átruházás; uo. 7. kötet 1790. június 18. „baráti” egyezés. Megjegyzendő, hogy a „Freundschaft” szó a korszakban a rokonságot jelölte.

²⁵ A Štefanová által vizsgált három cseh uradalomban szintén a határozatlan idejű szerződések voltak népszerűek, különösen jobbágy státusz vagy eltartásra váró idős házaspár esetén. A háztartást önállóan vezető, nem szerződő özvegyasszonyok az 50 év fölötti nők közül kerültek ki (Štefanová 2010: 272, 278). Faragó is az 50. életévet tartja az újraraházásodás és az özvegyi státuszban maradás közötti vízvonalnak (Faragó 1998: 323).

szerint egy szobát és egy konyhát, esetleg a pince és a kert egy részét jelentette).²⁶ Az eltartott kosztolása, ruházása, általában a róla történő gondoskodás szintén a megállapodás alapját képezte. Az ellátást megállapíthatták napidíj alapján, amelynek összegét adásvétel esetén beleszámították az átadott ház vételárába, mivel az eltartók-vevők általában nem tudták egy összegben kifizetni azt, kiváltképp, hogy azt készpénzben kérték.

Ami a nemek szerinti megoszlást illeti, az előzetes feltételezéseknek megfelelően inkább nők, mint férfiak kényszerültek eltartást kötni: hetvenháromból negyven esetben. Az idős férfi eltartottak száma ennél kevesebb, de nem elhanyagolható (huszonegy eset). A század utolsó harmadáig előfordult továbbá – jellemzően házassági szerződésbe belefoglalva, majd külön eltartási szerződésben –, hogy az idős házaspár tagjai együtt igényelték a róluk történő gondoskodást (tizenkét eset). Három olyan esetet ismerünk, amikor a szülő arról kötött megállapodást, hogy a jövőben gondoskodnak róla, valamint kicsi vagy fogyatékos gyermekéről.

Az esetek döntő többségében a visszavonulók határozottan kijelölték azt az egy személyt (házaspárt, családot), akinek a gondjaira bízták magukat. Mindössze négy eset ismert (jellemzően a század utolsó évtizedeiből), ahol a „gyerekek” együtt gondoskodtak a szülőről. Érthető, hiszen célszerűbb volt kiválasztani azt az egy személyt, aki a gazdaságért és az idős családtag eltartásáért felelt, mint a gyerekek együttesétől várni azt; ezzel egyúttal a testvérek közötti vitáknak is elejét lehetett venni. A visszavonuló özvegy anyák inkább lánygyermekükhöz és azok családjához kötötték hátralévő életüket (tizenhat ilyen eset ismert, ebből hét ráadásul anyós és vej között kötött). Nem volt ritka ugyanakkor az anyák fiukhoz ragaszkodása sem (tizenkét eset). Ennek speciális változata, amikor magát és a gazdaságát még nőtlen fiára bízta az özvegy, mint például Friedrich Raab, aki 1765-ben vonult így vissza fia, Valentin Raab javára, azzal a feltétellel, hogy a fiú gondoskodjon az anyáról és még kiskorú lánytestvéréről, Anna Mariáról, az apa után maradt adósságokat fizesse meg, a családi házat javítsa, a szőlőt gondozza.²⁷ Ennyi feladat mellett talán nem véletlen, hogy Valentin rövid időn belül, 1767-ben megnősült: az önállóság és az örökség megszerzése mellett a fiatalasszony segítségével is sokat számított.²⁸ A fiú anyja iránti féltő gondoskodását lehet kiolvasni Ignaz Knödl pékmester végrendeletéből, aki „idős anyja iránti gyermeki szeretet-

²⁶ Tirolban hasonlóképp: Lanzinger 2012: 345. Síkvidéki német területen (Württemberg, Vesztfália, Alsó-Szászország, frank terület), ahol a telket két ház alkotta, körülfogva az udvart, a szülők házat is *Ausgedingének* (vagy *Altenteilnak*, *Leibzucht*nak) nevezték, de nem feltétlenül költöztek ide a szülők, gyakran inkább utódaikkal éltek egy épületben. Az idősök háza (*Ausgedingehäuschen*) rendszerint jóval kisebb volt a felnőtt gyerekek által használatnál. A szegényebb háztartásokban, ahol csak helyiséget tudtak az idősek számára elkülöníteni, *Altenstubének*, azaz öregek szobájának hívták az idősebb generáció helyét (Mitterauer 1979: 41; Schlumbohm 1996: 92; Sonnevend 2003).

²⁷ BFL V.1.a 5. kötet 46–48. 1765. november 28.

²⁸ 1767. február 25-én (egyébként fiatalon, 24 éves korában) vette el az egyik eladósorba került helyi leányt, Catharina Schrantzint. BFL XV.20.2 A185.

ből és hűségből” házában élethossziglan tartó ellátást biztosított neki, amivel lényegében a feleségére bízta özvegy anyját.²⁹ Az apák esetében nem figyelhető meg ilyen nemi preferencia a gyermekeik között (kilenc lánnyal és nyolc fiúval kötött eltartásra találtam példát), a szerződésalkötés módjában azonban igen. Az apák ugyanis abban az esetben is, amikor lányaikkal maradtak, jellemzően nem velük, hanem vejükkel állapodtak meg az eltartás módjáról.

A század utolsó harmadában jelentek meg olyan szerződések, amelyeket nem családtagok (sőt, valószínűleg még csak nem is rokonok) kötöttek egymással. Feltehetőleg ezekben az esetekben (12) gyermektelen házaspárok tagjai folyamosodtak ehhez a megoldáshoz a kiszámíthatóbb időskor reményében, s minden alkalommal precízen kikötötték, hogy az eladott házban élethosszig tartó lakhatást kérnek. Nem véletlen, hogy szinte kizárólag nőket találunk az ilyen típusú szerződések leendő eltartottjai között (egy esetben a házaspár együtt adta el így a házat).³⁰ A családi kötelek – ezzel pedig az érzelmi kötődésből fakadó gondoskodás reményének – hiánya miatt az effajta megállapodásokban az idős fél igyekezett a szokásosnál jobban biztosítani helyzetét. Emiatt fontosnak tartották annak írásba foglalását, hogy a leendő vevő-eltartó halála esetén a gondoskodással kapcsolatos kötelezettségek tovább szállnak azok örököseire is, illetve amennyiben a vevő továbbadná másnak a házat, az új tulajdonos ugyanúgy köteles lesz biztosítani a külön lakrészt, és etetni, ápolni az eredeti tulajdonost, mint azt elődje is tette.³¹

Ami a szerződést kötők nemzetiségét illeti, kifejezetten a német ajkú lakosság körében volt elterjedt gyakorlat az *Ausgedinge* intézménye.³² Mégis, a század végére már magyarok között is megjelent, 1780–1798 között négy magyar (vagy magyar–német) család folyamodott ehhez a megoldáshoz. Ennek magyarázata a magyar és német lakosság közötti kapcsolatok szorosabbá válása: az 1760-as évektől nem ritka az 1740-es évektől betelepülő katolikus magyar családok és a németek közötti házasodás. Példa erre a magyar Balog János nyergesmester

²⁹ BFL V.1.b Nr. 180. Ignaz Knödl végrendelete, 1772. április 28. (kihirdetve: 1772. május 10.). Knödl 1772. május 3-án hunyt el, 38 évesen. BFL XV.20.2 A193.

³⁰ BFL V.1.b Nr. 560. adásvételi szerződés, 1788. október 18.

³¹ Lásd például BFL V.1.b Nr. 560. adásvételi szerződés, 1788. október 18. és uo. Nr. 622. eltartási és adásvételi szerződés, 1789. szeptember 9.

³² Először 1698-ban telepített be 42 katolikus német telepes családot az akkori földesúr, gróf Zichy István. A 18. század elején, 1701-ben még 53 református magyar és katolikus rác élt Óbudán. A század első felében azonban különböző okok miatt (pestis, az új letelepülők háromévi adókedvezményének lejárat, sikertelen szabad királyi városi rangért folytatott mozgalom a földesúrral szemben) a lakosság összetétele folyamatosan változott. A mezővárosnak adott 1746. évi instrukció is tükrözte az eltérő etnikai viszonyokat, amely előírta, hogy a 12 óbudai esküdt kétharmada német, egyharmada magyar legyen, míg a város bíróit két évig a német, harmadik évben magyar jelöltek közül válasszák (gyakorlatban ez nem mindig valósult meg). A század végére a rácok száma elenyésző lett a lakosságon belül. A (katolikus) német dominancia mellett megjegyzendő, hogy a magyarok egy része ekkor katolikus (1785-ben a város 674 házából 73-ban lakott magyar család, közülük mindössze 14 volt református.). A keresztények mellett jelentőssé vált a zsidók aránya, nem véletlen, hogy Vályi András a németeket, magyarokat és zsidókat tartja említésre méltónak. BFL V.1.b Nr. 478; Vályi 1796: 285; Gál 1990: 20, 75.

esete, aki német anyósa, Gertraud Friedrichin eltartásával kapcsolatban nyújtott be panaszt 1785-ben. Az ekkor harmincas éveiben járó Balog és neje, Magdalena panasza nem is annyira az anyós, mint inkább Magdalena nővére ellen irányult, ugyanis azt sérelmezték, hogy az asszony eltartására adott 650 Ft tőke éves kamata (39 Ft) nem elegendő annak éves kosztolására, ruháztatására. A tanács egyébként a házaspárnak adott igazat, és kötelezték a – név szerint meg nem nevezett – nővért az összeg pótlására.³³ Egy másik, 1796-os magyar eset, azon túl, hogy nem német–magyar vegyesházasságról van benne szó, azért is érdekes, mert a jelek szerint nem családtagok között kötött megállapodás, ráadásul szereplői református magyarok. Az egyébként többgyermekes anya, Lendvai Katalin, Buday Andrásnak adta el a házát 1000 forintért, amelyből a vevőnek azonnal ki kellett fizetnie 700 forintot, a maradék összeg kamatait pedig az asszony fenntartására hagyták meg, emellett a német szerződésekhöz hasonlóan kijelölték az özvegyet illető házon belüli lakrészt is.³⁴ Szintén szabályos eltartási megállapodást kötött az idős, beteg özvegyasszony Nagy Anna fiával, Nagy Jánossal 1798-ban. Házát 500 forintért adta el fiának, ebből Jánost részben kötelezte testvérei örökrészenek kifizetésére, részben pedig a maradék 250 Ft éves kamatait az asszony fenntartására kellett fordítania. Anna emellett élete végéig bérleti díj nélkül (*unentgeltlich*) lakhatott a ház egyik szobájában, s használhatta az egyik konyhát.³⁵ Az asszony valószínűleg Nagy Imre csizmadiamester özvegye, a katolikus rác Ivanics Anna, aki a szerződéskötés idején 50 év körüli lehetett.³⁶

A magyarokhoz hasonlóan a városban lakó, mentalitásukban és családi kapcsolataik révén is inkább a magyarokhoz hasonló, családszerkezetüket tekintve pedig valószínűleg részben a balkáni nagycsalád (*zadruga*) hagyományait megőrző katolikus rác lakosság körében sem vált megszokott gyakorlattá a vagyon eltartás fejében történő átruházása.³⁷ Mindössze két ilyen példát találtunk a század folyamán, mindkettő Óbuda befolyásos rác családjához, a Lucianovicsokhoz kapcsolódik, s az egyikben ráadásul mindössze egy német ajkú, feltehetőleg nem rokon személy eltartójaként jelenik meg Johann Lucianovics.³⁸ A Lucianovicsok azonban nem tekinthetők tipikus rác családnak. Tekintélyük eléréshez ugyanis

³³ BFL V.1.a 5. kötet 1780. június 10.

³⁴ BFL V.1.a 6. kötet 1796. november 4. A szerződéskötés idején az özvegy a vételárból előre letett 40 forintot jövőbeli sírhelyére és temetésére. A 300 forintot elvileg addig kamatoztatták, amíg Lendvainé gyermekeinek arra nem volt szükségük.

³⁵ BFL V.1.a 8. kötet 1798. május 19.

³⁶ 1763. január 20-án kötöttek házasságot, Anna ekkor hajadon volt, tehát hozzávetőlegesen 18–22 éves lehetett. BFL XV.20.2 A185.

³⁷ A 18. században a *rác* megnevezés a különböző, többnyire balkáni eredetű népek gyűjtőneve. Óbudán a katolikus rácok valószínűleg a horvát és dalmát etnikumhoz tartoztak (Gál 1990: 20). A probléma teljes körű megértéséhez az óbudai rác (és magyar) családok szerkezetének, kapcsolatrendszerének további vizsgálata szükséges. A kutatás jelenlegi állása alapján azonban állítható, hogy a katolikus rácok többsége inkább a helyi magyarokhoz, mint a németekhez kötődött.

³⁸ Magdalena Lucianovics panasza a tanács előtt, amiért gyermekeik nem akarják fizetni neki a szerződésükben megállapított díjat. BFL V.1.a 6. kötet 1785. augusztus 15.; Michl Prenner panasza eltartója, Johann Lucianovics ellen. Uo. 7. kötet 1791. január 20. Nr. 22.

hozzárult a család taktikus házasságpolitikája is, amelynek révén a leggazdagabb óbudai német famíliákkal kerültek atyafiságba (Hauszwürth, Ackerl, Graff, Gernecl stb.). Olyannyira ügyeltek erre, hogy még házassági tanúikat is kizárólag német családokból válogatták. Emellett az azonosíthatatlan, magyar és rác (közlebről horvát) nemzetiséghez egyaránt kötődő Ivanics és Horváth család tagjai között találni még egy eltartásos esetet, ez azonban nem a klasszikus értelemben vett, szerződéses visszavonulás (lásd részletesebben alább).³⁹ Mindezek alapján azt mondhatjuk, hogy a rác lakosság körében a szülők „nyugdíjazása” nem terjedt el a 18. század végéig.

Vajon mit vártak a szülők visszavonulásukért cserébe? A szerződések mintegy kétharmadában (44) említik a lakhatást, ebből tizenkét esetben hozzátették, hogy azt szabadon, bérleti díj fizetése nélkül kaphassák meg. Az 1780-as évektől pontosan körülírják az elkülönített lakóhelyet. Óbudára ekkor a tipikus sváb, fésűs beépítés volt jellemző, azaz a telkeken hosszú, utcafrontra rövidebb oldalukkal néző házak épültek, amelynek helyiségei az utca felől indulva rendszerint az alábbi módon tagolódtak: elülső szoba, konyha, hátsó szoba, kamra, istálló (présház, pince, kocsiszín).⁴⁰ A hagyatéki iratok alapján elmondható, hogy a nagyobb házakat további szobákkal, konyhával bővítették, tulajdonképpen megkettőzték a házat. A szülők ebből rendszerint egy szobát és egy konyhát kértek maguknak, mégpedig az „elülső”, azaz utcára néző szobát. Ehhez kapcsolódhatott egyéni igényektől függően a padlás, a pince vagy annak egy része a saját bor tárolására, pajta, ahol a szüreti eszközeit tárolta a szülő, valamint a kert egy része (fele vagy harmada), ahol az idős anya veteményest alakíthatott ki.⁴¹ Volt, ahol azt is kikötötték, hogy a kert rövidebb oldalát kérik.⁴²

A lakhatás mellett általában az étkeztetést sem részletezték, hiszen természetesen volt, hogy ugyanazt fogja fogyasztani az idős szülő, mint a többi családtag.⁴³ Volt azonban, aki mindemellett évi három vagy négy akó bort, más öt mérő gabonát és egy tehenet vagy nagyjából másfél liter zsírt kért.⁴⁴ Bizonyos esetekben

³⁹ Neveik alapján a családtagokat a rácokhoz sorolnánk, azonban magyarul végrendelkeztek. Talán nem tévedünk nagyot, ha úgy véljük, egyfajta kettős identitása volt a családtagoknak. BFL V.1.b Nr. 272–273.

⁴⁰ Lásd Andreas Kneidinger kamarai mérnök 1778-as felmérésén: MNL OL S 11 Nr. 38.

⁴¹ Padlás, pincerész megtartására példa: BFL V.1.a 8. kötet 1795. aug. 22. Nr. 42. A kertben nemcsak saját felhasználásra termeltek zöldséget, kofaként eladhatták azt a budai vagy pesti vásáron. Anton Fast tímármesternél élő anyja, Elisabetha Fastin másik gyermeke bevallása szerint évi mintegy 100 forint hasznot hozott így a veteményesből. Elisabetha Fastin levele Óbuda tanácsának, 1787. május 7. BFL V.1.b Nr. 325.

⁴² BFL V.1.a 8. kötet 1797. június 10.

⁴³ A követelmények máshol is nagyfokú változatosságot mutattak, a 16–17. században inkább a rövidebb leírások a jellemzőek, hiszen egyértelmű volt, mit kell adni. Az egyéb európai példákban szintén a lakhely, termény, búza, bor, tej, hús, állattartás szerepel elsősorban (Moring–Wall 2017: 133–137).

⁴⁴ BFL V.1.a 7. kötet 1793.02.25. Nr. 20. (eltartási szerződés); uo. 8. kötet 1798. október 27. (panasz); BFL V.1.b Nr. 27. 1755. november 10. (házassági szerződés); uo. Nr. 97. 1764. január 1. (házassági szerződés).

kosztpénzt (*Kostgeld*) számoltak fel. A század utolsó évtizedeiben általánossá vált, hogy a szerződésbe beépítették: sikertelenség esetén, ha a szülőt elköltözésre kényszerítenék, fizessenek utána napidíjat, amelyből az finanszírozni tudja más-hol a lakását, fogyasztását.⁴⁵ A ruházkodást nem tartották fontosnak, mindössze kétszer emelték ki a megegyezések során.⁴⁶

A pénz mint eltartási költség a lakhatással hasonló jelentőséggel bírt, a források mintegy 40%-ában (29) említik. Általában a szerződés során átadott ház vételárának egy részéből finanszírozták az eltartottat, úgy, hogy ennek éves kamatait kapta az egyéb szolgáltatások mellé. Másik megoldás a napi- vagy az éves díj pontos meghatározása volt, jellemzően a század utolsó harmadában. 1770 és 1798 között kilenc esetben említenek ilyesmit, évi 5–50 forintnyi összeggel. Előbbi egy családi perpatvar kapcsán szerepel, ahol egyúttal a hagyaték felosztásában is megállapodtak a felek. Jakob Ecker özvegye, Barbara Krugin ugyanis 1781-ben összeveszett sógorával, Michael Eckerrel egy szőlő tulajdonjoga miatt. A szőlő nagyszülői örökségként a sógort illette volna, aki azonban nem akarta kifizetni azért sógornőjét, és inkább átengedte neki a szőlőt elhunyt testvére, Jakob adósságaival együtt azzal a feltétellel, hogy a Barbara és Jakob között egykor megkötött házassági szerződésnek egyúttal betartja azt a pontját is, amely anyósa, Paul Ecker özvegye, Barbara eltartásáról szól, s amelynek keretében évi öt forinttal kellett támogatnia az idős asszonyt. A felek ezzel kiegyeztek.⁴⁷ Adam Kreill (Greill) 1796-ban az özvegy Anna Maria Weberinnel kötött házassága alkalmából megkapta a család házát és szőlejét – két testvére kifizetése mellett –, cserébe élethossziglan gondoskodnia kellett anyjáról, aki a házból fenntartott magának 350 forintnyi részt, amit a fiúnak idővel meg kellett fizetnie. Amennyiben nem tudtak volna megenni egy fedél alatt, a szerződés kötelezte a fiút, hogy évente 10 forintnyi összeget bocsásson az anya rendelkezésére.⁴⁸ Hogy ez a gyakorlat hosszú távon mennyire működött, azt jól illusztrálja egy másik Ecker-özvegyasszony, Agatha esete. Az özvegy 1798-ban panaszt nyújtott be a tanácsnak, miután 12 évvel korábban eltartásáért cserébe átadta házát 550 forintért és egy szőlejét ve-jének, Jacob Hechtlnek azzal a feltétellel, hogy élete végéig ott lakhasson szabadon, és évi 24 forintot és négy akó bort biztosítsanak neki. Hechtl azonban 10 év után, 1796-ban kiűzte az idős asszonyt házából, és nem adta meg neki éves járadékát, amely a panasz idején már 48 forintra és 9,5 akó borra rúgott, nem számítva az özvegyasszony által Hechtlnek adott 100 forint kölcsön kétéves ka-

⁴⁵ Michl Meß fehérpékmmesterral szemben fia, Joseph kötelezte magát, hogy amennyiben apja elköltözne tőlük, 200 forint készpénzt fizet ő vagy örökösei erre a célra. BFL V.1.b Nr. 377. 1780. május 12.

⁴⁶ BFL V.1.a 5. kötet 1780. június 10. és BFL V.1.b Nr. 353. 1782. szeptember 10.

⁴⁷ A pár egyébként nem sokkal korábban, 1778. november 18-án esküdött, házasságuk viszont nem tartott sokáig, a férj 1779. december 29-én elhunyt. BFL XV.20.2 A185 és A193; BFL V.1.b Nr. 315. 1781. február 19., a városi bíróság ítélete.

⁴⁸ BFL V.1.b Nr. 156. 1796. január 1., házassági szerződés. Az esküvőt két héttel később kötötték. Az anyakönyvi bejegyzés szerint egyébként az özvegyasszony a maga 22 évével még fiatalabb is volt a 23 éves vőlegénynél. BFL XV.20.2 A185.

matait. Ecker asszonynak egyáltalán nem állt szándékában visszaköltözni vejéhez, de legalább a járandóságát szerette volna a tanács útján megkapni.⁴⁹

Aapidíj a 18. század végén hat–nyolc krajcárt tett ki. Johann Meißnert 1770-ben azzal a feltétellel vette gondozásába fia, ifjabb Johann Meißner, hogy róla élethossziglan gondoskodik, étkezteti, ruháztatja és betegségben, egészségben gyermeki hűséggel gondozza, továbbá napi hat krajcárt ad neki „felüdülési díjként” („Recreation gelt”).⁵⁰ Aapidíj számolgotása egyébként eleve kisebb bizalmat feltételez a felek között, amit jól illusztrál Ivanics Márton csizmadia özvegye, Annamária esete. Az asszony összeesett vejével, Horváth (Horvathlik) Andrással, aki panaszában öt évre visszamenőleg, az özvegy és fia (azaz Horváth sógora) eltartási napjai száma szerint összeállított lista alapján követelt visszamenőleg koszpénzt (az ügy részletes ismertetésére még visszatérek).⁵¹

A szerződések visszatérő eleme a „gyermeki szeretet” és a „hűség” (13) az idősebb féllel szemben, amely alatt általánosságban a gondoskodást értették egészségben, betegségben, ahogy ez egyértelműen kiderül a fentebb idézett Johann Meißner megfogalmazásából. A házat betegség miatt átadó Kaspar Pilmeyer hasonlóan fogalmazott legidősebb fia, Karl számára, akitől szorongatott helyzetében gyermeki szeretetet és hűséget várt el.⁵² A század végére egyértelműen ide tartozott az esetleges orvosi költségek megtérítése is.⁵³ (Ezeket rendszerint csak az illető halálát követően rendezték a seborvossal, patikussal.) Különösen az 1790-es években tartották fontosnak, hogy figyelmeztessék az eltartókat: haláluk után adják meg az illő végtisztességet (nyolc esetben kerül szóba a temetés, ebből hat a 18. század utolsó évtizedében íródott). Ez lehetett általános kérés vagy az összeg pontos megnevezése – utóbbi szintén a század végére jellemző. Míg Maria Anna Augsburgerin szülei lányuk 1764-es házassága során csak „tiszteséges eltemetést” kértek, addig pár évtizeddel később az idős özvegy, Michl Prenner fiának, Franz Prennernek pontosan meghagyta, hogy halálát követően különítsenek el 50 forintot szentmisére az ő, elhunyt feleségei, valamint rokonságuk („Freundschaft”) lelki üdvére.⁵⁴ Egyetlen eset ismert, amikor az özvegy már előre gondoskodott későbbi temetéséről. 1777-ben Maria Theresia Fleischbauerin azért nem kötelezte erre lányát és vejét, mert az asszony már korábban féltetett erre a célra pénzt.⁵⁵

A fent említettek mellett kitérhetek továbbá szükség esetén az adósságok elrendezésére (amennyiben a visszavonulónak volt), megkövetelhettek a házon és a szülőben szükséges javítások elvégzését. Jacob Spitzer szülei fiuk 1761-es házassága

⁴⁹ BFL V.1.a 8. kötet 1798. október 27. Az ügy kimenetele ismeretlen.

⁵⁰ BFL V.1.b Nr. 353. 1770. április 27., bírósági ülés jegyzőkönyvi kivonata.

⁵¹ BFL V.1.b Nr. 272. 1778. november 21., elszámolás. Az ügyben egyébként felváltva nevezik Ivanicsné Horvathlik anyósának vagy anyjának (de egyértelműen az előbbi volt). Az ügy azért is érdekes, mert a magyar (és ekkorra elmagyarosodott rác) lakosság viszonyait mutatja meg.

⁵² BFL V.1.a 8. kötet 1795. augusztus 22. Nr. 42.

⁵³ BFL V.1.b Nr. 67. adásvételi és átruházási szerződés, 1799. október 1., lásd még „Medicinal und Felscherer Unkosten” uo. Nr. 267. bizonyáglevél, 1777. április 9.

⁵⁴ BFL V.1.b Nr. 97. 1764. január 1., házassági szerződés; BFL V.1.a 7. kötet 1791. január 20. Nr. 22.

⁵⁵ „[...] schon anderseithig angelegt sind”. BFL V.1.b Nr. 267. bizonyáglevél, 1777. április 9.

alkalmából íródott szerződésében kikötötték, hogy a leendő házások haláluk után is tartsák egyben a gazdaságot (azaz a házat és annak berendezését, a szüreti eszközöket stb.).⁵⁶ Franz Brauningger és Barbara Angermayrin 1755-ös, Solymáron kötött házassági szerződésében a lány apja, Georg Angermayr és neje precíz, ugyanakkor némiképp szigorú feltételeket szabtak az ifjú házásoknak.⁵⁷ A fiatal pártól elvárták a lakhatás mellett, hogy évente öt véka gabonát adjanak nekik, háromszor fuvarozzák őket ki a szőlőbe, ugyanannyiszor fuvarozzák őket a szántóba és szántsanak nekik, háromszor pedig a család rétjéhez fuvarozzák ki őket, adjanak nekik egy tehenet a számára elegendő hellyel, és „hagyják őket rendesen élni”.⁵⁸ Friedrich Raab, aki végrendeletileg biztosította felesége élethossziglani szabad lakhatását, kifejezetten meghagyta öt gyermekének, hogy emiatt anyjukat ne háborgassák.⁵⁹ Különösen a nem családtaggal, rokonokkal kötött szerződésben tartották fontosnak kiemelni, hogy az eltartó halála esetén annak örökösei továbbra is kötelesek ellátni őket.⁶⁰ Ez, mint láttuk, megfelelt a nemzetközi gyakorlatnak.⁶¹

A résztvevők jogállását tekintve a parasztság körében volt elterjedt gyakorlat a visszavonulás, az esetek majdnem felében (27) bizonyosan szőlőműves családok tagjai állapodtak meg egymással.⁶² Sajnos mindössze két-két helyen jelzik emellett, hogy jobbágy-, illetve zsellércsaládról van szó. Elvértve ugyan, de kézművesmesterségek gyakorlói is előfordulnak az 1770–1780-as években a visszavonulók között, azonban a hétből öt esetben a családfő egyszerre volt kézműves és szőlőműves. A már említett, 1772-ben fiatalon, mindössze 38 évesen elhunyt Ignaz Knödl pékmester végrendeletében „gyermeki szeretetből és hűségből” gondoskodott idős édesanyjáról, és meghagyta, hogy élethossziglan a házában maradván kapjon ellátás Knödl özvegyétől.⁶³ Egy tímármester özvegye, Anna Maria Kößlerin, aki férje halálát követően valószerűleg nem tudta fenntartani magát, részletfizetéssel adta el házat a város ácsmesterének, Fidely Böhmnek. A szerződés szerint a 800 forintos vételár negyedét egy hónapon belül, felét pedig egy év egy napon belül kellett megadnia az ácsmesternek kamatmentesen, a fennmaradó 200 forintot pedig kamatoztatta az asszony, ugyanakkor kikötötte, hogy Böhm nem üldözheti el a házból és egy szoba-konyhás lakrészt („Wohnungsgelegenheit”) kell kialakítania számára.⁶⁴

⁵⁶ BFL V.1.x Nr. 13. 1761. október 31.

⁵⁷ Ami a szigorú feltételeket és a szülői hatalmat illeti: Tirolban előfordult, hogy a házassági szerződést a házasság felek nélkül szüleik kötötték meg (Lanzinger 2012: 353).

⁵⁸ BFL V.1.b Nr. 27. házassági szerződés, 1755. november 10.

⁵⁹ BFL V.1.b Nr. 320. végrendelet, 1781. április 17.

⁶⁰ BFL V.1.b Nr. 560. adásvételi szerződés, 1788. október 18. és uo. Nr. 622. adásvételi és eltartási szerződés, 1789. szeptember 9.

⁶¹ Skandináviában emellett a nem rokonok közötti eltartási megállapodás a kevésbé biztos vagyoni-jogi helyzetűeknél volt gyakorlatban (Dribe–Lundh–Nystedt 2007: 213).

⁶² Huszonnégy helyen szerepel szőlő vagy utalnak szőlőművelésre.

⁶³ BFL V.1.b Nr. 180. Ignaz Knödl végrendelete, 1772. április 28. (kihirdetve: 1772. május 10.) Knödl május 3-án hunyt el. Végrendelete szerint családját Óbudán anyja és felesége alkotta (gyermekeket nem említ), továbbá egy nőtlen fivére élt a szlavóniai Bródban (*Brodt an Sauflus*).

⁶⁴ BFL V.1.b Nr. 333. Adásvételi szerződés, 1781. december 30.

A VISSZAVONULÁS A JOGBAN ÉS A GYAKORLATBAN

„Tekintettel az isteni és emberi parancsolatokra és törvényekre, amelyek szerint a gyermekek kötelesek tisztelni szüleiket [...]”⁶⁵

Amint ezt fentebb láthattuk, a visszavonulás elméletileg lehetőséget biztosított a magáról és gazdaságáról idős korában gondoskodni képtelen generáció számára életük utolsó időszakának létbizonytalanság nélkül történő megélésére, ugyanakkor úgy tűnt, a gondoskodásért felelős családtagok vagy idegen vevők is jól jártak, hiszen az ellátásért cserébe megkapták az idős szülő vagy eladó házáat, gazdaságát. A fennmaradó források azokba az esetekbe engednek bepillantást, amikor a visszavonulás intézményének gyakorlati megvalósítása nem ment a generációk közötti konfliktusok nélkül. Hogy ez mennyire volt gyakori, nehéz megítélnünk, mivel a konfliktusmentes esetek nem generáltak írásos dokumentumokat.

A konfliktusok egyik alapját az képezte, hogy az eltartóvá vált felnőtt gyermekek már nem becsülték meg a rájuk utalt szüleiket, akik ezáltal tekintélyüket is elvesztették („Übergeben und nimmer leben”).⁶⁶ Mivel egy részük nemcsak idős, de gyakran beteg is volt, a családi gazdaságban már nem számíthattak rájuk (hiszen éppen a munkaképtelenség miatt vállalták a visszavonulást), a fiatal felnőttek így a napi munka mellett egy idő után inkább tehernek élték meg a gondoskodást beteg szüleikről, amit persze a szülők megéreztek. Nem véletlen, hogy özvegy Regina Gerlachin szinte szabadkozik, amikor az őt megállapodásuk szerint ápoló, első házasságból származó fiára, Paul Schmellerre hagyta szerény vagyonszármazékját. Arra hivatkozik, hogy fia immár 14 éve „megtűri” („geduldet”) őt a házában.⁶⁷ Elisabetha Spittlerin kora miatt volt „kénytelen” átadni lányának, Theresiának a házáat.⁶⁸ Johann Meißner „kora miatt gyenge és bágyadt tagjaira” hivatkozott, amelyek gátolják a munkában (valamint arra, hogy élete végét nyugalomban szeretné eltölteni).⁶⁹ Hasonló aggodalom vezérelte a végrendeleteket, amikor az örökség átadásának feltételeként kikötötték, hogy házastársuknak biztosítsák a lakhatást, esetleg egyéb ellátást. Különösen a megözvegyülő mostohaanya és az örökséget átvevő mostohaafia között számítottak olyan kiélezett konfliktushelyzetre, amelynek eredményeként a fiú akár el is zavarhatta a házból mostohaanyját. Ezt próbálta megelőzni Novák Mihály, amikor végrendeletében második neje, Szabó Judit helyzetét igyekezett biztosítani: házáat, szülőjét és

⁶⁵ „In betracht deren Göttlichen und Menschlichen Gebotten und Gesätzen, wo die Kindern verpflichtet sein die Eltern zu Ehren”. BFL V.1.a 7. kötet 1793. június 15. Nr. 51.

⁶⁶ Idézi Held 1982: 250.

⁶⁷ BFL V.1.a 5. kötet 1765. február 7.

⁶⁸ „Hat Elisabetha verwittibte Spittlerin dem Ehrsamem Gericht vorgetragen, wie das Sie durch Alter bedruckt (!), und ihr Hauß zu bestreiten außer Stand gesezt, solbes ihrer Tochter Thereßia zu übergeben gedrucke (!)”. BFL V.1.a 8. kötet 1795. november 5. Nr. 48.

⁶⁹ „Indeme Er alters halber an seinen gliedern schon schwach, und math, und der arbeit nicht mehr vorstehen kann; will Er Vatter, umb sich in seinen Alter in Ruhe zu verschaffen”. BFL V.1.a 5. kötet 1770. április 27.

ingóságait ifj. Novák Mihály nevű fiára hagyta, „ugy, hogy az feleségemet mint édes anyát, még el, megböcsülyén helyes lakást az házban hagyom”.⁷⁰

Az ellentétek különösen kiéleződtek, ha egyéb anyagi nehézségek is társultak az eltartáshoz, például, a gyerek és családja megkapta szülei házát, szőlőjét – de annak adósságát is, vagy az eltartóvá vált gyerekre hárult testvérei örökrészének kifizetése. Általában már a ház adásvételénél megállapított vételár részlet azonnal, készpénzben történő letétele sem ment könnyedén. Az ilyen családokban idővel csak romlott a helyzet a felek között. Eleve nehezen egyezett meg 1791 őszén a református id. Fitos Mihály hagyatékán annak özvegye, Bucsy Judit és fiai, ifj. Mihály, István, József és Ferenc, valamint az akkor már elhunyt Zsuzsanna lánya örökösei. Miután a kérdést nem tudták maguk közt megoldani, a város tanácsához fordultak a hagyaték tisztességes felosztásáért. A Fitos család Óbuda tehetősebbjei közé tartozott, a tanács 2126 Ft 33 krajcárra taksálta a hagyatékot, amelyből adósságok kiegyenlítése címén levontak valamennyit (315 Ft 28 1/2 kr), továbbá az anyának a gyerekekéhez képest nagyobb örökrészt állapítottak meg, mivel hozott egy házat és egy szőlőt a házasságba (588 Ft 41 1/3 kr).⁷¹ Nem sokkal az osztályegyezséget követően, 1791 végén vagy 1792 elején azonban Fitosné Bucsy Judit ismét panaszt nyújtott be a tanácshoz.⁷² Az asszony levelének hangvétele igen keserű és csalódott. A megállapodás után azzal a feltétellel maradt Mihály fiánál, hogy az majd eltartja őt és kisebbik fiát. Ő „ötven évig gondoskodott magáról, most meg fia alávetettje, aki a felosztásnak néha az egyik, néha a másik pontját tartja be, olyan, mint egy koldusnő”. Fia naponta a szemére vetette továbbá, hogy ő fizette ki az apja utáni adósságokat (holott az asszony által csatolt kimutatásból látszik, hogy azok többségét a nő rendezte), Judit pedig szegény, nyomorult helyzetben él „zsarnoki fia” mellett.⁷³ Az asszony az események idején 70 év körül járt, ami a korban igen idősnek számított,⁷⁴ így el tudjuk képzelni, mennyire lehetett elkeseredve, ha élete végén felmondta a korábbi szerződést, mert saját bevallása szerint nem bírta tovább elviselni a szitkozódást, gyalázkodást, s inkább megpróbált fiatalkorában szerzett vagyona eladásából megélni.

Az eltartással járó anyagi javak átvétele kezdetben akár kecsegtető ajánlat lehetett a szülő gondozását elvállaló gyermekeknek, azonban az eltartásra félretett összeg felélésével gyakran elfogyott az idős családtag iránt tanúsított türelem is, mint ahogy özv. Maria Theresia Fleischbauerin esete mutatja, aki „nyomorult, beteges özvegyi állapotában” kért segítséget Franz Xaver Ferberth jószágigazgatótól „hálátlan gyermekei” miatt.⁷⁵ A nő nem számított szegénynek, ugyanis

⁷⁰ Végrendelet, 1776. január 15. (kihirdetve: 1777. március 20.) BFL V.1.b Nr. 244.

⁷¹ BFL V.1.a 7. kötet 1791. szeptember 10. Nr. 67. 76–79.

⁷² Az irat keltezetlen. BFL V.1.b Nr. 693.

⁷³ „So aber ich arme betrangte Mutter in Elend leebe nebst meinen Tiranischen Sohn.” BFL V.1.b Nr. 693.

⁷⁴ Ekkor már elhunyt lánya, Fitos Zsuzsanna 1768. január 17-én ment hajadonként (18-20 évesen) Gere Mihályhoz, anyja tehát 1730 körül születhetett. BFL XV.20.2 A185.

⁷⁵ „[...] in meinen so elend kränklichen Wittibstand, von seithen meinen undankbahren Kindern so gewaltig trükende beschwerden”. Kérvény, 1777. BFL V.1.b Nr. 267.

egy helyi molnár özvegye volt, két fia pedig szintén a molnármesterséget választotta. Talán épp ez lett a családi viszálykodás oka, hiszen az özvegy leírása szerint a bajok egy malom eladásakor kezdődtek. Először Lorenz fia „kopasztotta meg”, majd vejéhez, a lakatos Joseph Hardeckerhez költözött eltartás fejében, akinek a nevezett malom vételárából 200 forintot adott erre a célra. Veje minden-hogy fogadkozott („mit Mund und Hand versprochen”), hogy gondoskodni fog a nagybeteg asszonyról, noha az erről készített irathoz nem hívott tanúkat. Hardecker ezzel szemben a nevezett összeget saját céljaira használta fel (felét a mesterségéhez szükséges eszközökre), s „ahogy a pénz véget ért, úgy ért véget az ő ígérete is”: az özvegyet nem ismerte el anyjának, különböző megaláztatásoknak tette ki, s amikor az anyós ezt szóba hozta, veje csak annyit válaszolt neki, hogy mehet, ahova akar.⁷⁶ Az ügy további részletei nem ismertek, érdekessége egyébként, hogy az anyós egy szóval sem említi panaszában lányát, Elisabethát, Hardecker nejét.

Különösen durva családi viszály, évtizedes ellenségeskedés állhatott a már fentebb említett Ivanics Márton özvegye és annak veje, Horváth (Horváthlik) András esete mögött. A család esetében visszavonulások megállapodásról nem tudunk, az ügy részletei a vő 1778-ban beadott panaszából ismertek. Horváth szerint ebben 1773-ra visszamenőleg felszámolt minden költséget, ami anyósa gondozása során felmerült, s annak megtérítését kérte az idős asszonytól. Eszerint 1773-ban tíz hónapig élt náluk, s ő ellátta a nőt mindennel („mit allen nothwendigen Verköstung”), egy hónapig annak fiát is, 1777-ben pedig közel fél évig lakott nála az asszony. Az elmérgesedett viszonyt jelzi, hogy a férfi napra pontosan kiszámolta az ellátás díját (napi nyolc krajcárral számolva, a fiúgyermek után napi négy krajcárral, az 1773-as költségeket 42 forintra, az 1777-eseket 22 Ft 40 krajcárra taksálva). Ez alapján úgy tűnhetne, mintha az „ingyenélő” anyós a beköltözéssel rátelepedett volna lánya családjára. Az asszony válaszából azonban kiderül, hogy nem üres kézzel érkezett: hozott egy disznót, kifizetett előre 12 forintot, hozott zsírt, szalonnát, rendezte veje adósságait, továbbá volt nála egy zsák liszt, egy zsák kukorica, egy fuvarnyi tűzifa és még jó pár természetbeni dolog. A férfi gyakran fogadott el anyjukat látogató sógoraitól és sógornőitől cipőt, amit azok Ivanicsné számára hoztak. Ráadásul fia sem viselkedett naplopóként, az említett egy hónap alatt Horváth inasaként dolgozott annak csizmadiaműhelyében és szőlőjében. A vej tehát a jelek szerint többszörösen megkérte az eltartás árát. A forrásokból sajnos nem derül ki, hogy Ivanicsné lánya hogyan viszonyult anyja

⁷⁶ „[...] weilen nun das Geld zu Ende, so ist auch sein versprochen, mich, als eine Mutter zu erkennen und zuhalten aus der Gedachtnüße gekommen, dergestalt, daß man mir nicht einmahlen vergönnet, über Tische mit Ihnen zuessen, sondern gleich den verächtlisten Bettler nur etwas in ein Winklein zu komen läßt, und wenn ich mich deßfalben vor ihme oder ihr beschwere, giebt man mir zur Antworth, ich solle hingehen wo ich will, mann wird mir die Zähne meiner 200 fl also machen, daß ich wenig davon erhalten werde.” Kérvény, 1777. BFL V.1.b Nr. 267. A vej egyébként gyorsan felélte az összeget, mivel 1777. április 9-én kötötték az eltartásról a szerződést, az asszony 1777 végén írta Ferberthnek panaszát. A jószágigazgató 1778. január 31-én küldte át Óbuda tanácsának, hogy hallgassák ki a másik felet is, s kifejezetten az asszony lányát, Elisabethát említi. A tanácsülési jegyzőkönyvekben azonban nincs nyoma az ügynek.

és férje viszályához. Az anyós és veje végül elszámolt ugyan egymással, de az idő nő, mivel úgy érezte, veje roppant igazságtalanul bánt vele, egyidejűleg visszavonta végrendelete azon pontját, amelyben 16 forintot hagyott volna rá. S valóban, a megegyezés előtt pár nappal tollba mondott okiratban sem vejét, sem lányát, Zsuzsannát nem említi. Ugyanebből azt is tudjuk, hogy ekkor már fia, János gondoskodott róla, s ennek megfelelően rá hagyta vagyona nagy részét is: „Minden ingó es elmaradandó jószágomat, mivel ő az én utolsó táplálóm és gondviselőm, és azt hagyom és parancsolom, hogy senki tüle semit el ne vegyen és ne háborgassa.”⁷⁷ Ivanicsné egyébként 87 évesen hunyt el, tehát 81 körül járt, amikor először Horváthnál lakott.⁷⁸

Ivanicsné és Horváth András hivatalos vitája csak a pénzről szólt, azonban az anyós és vej közötti konfliktus nemritkán tettelegességig fajult. Catharina Baumeister 1774-ben azzal panasolta be vejét, Johann Schliegelt, hogy a férfi nemcsak nem tartja be a vele kötött szerződést, de alkalomadtán még meg is veri. Az eset egyértelműen súlyos lehetett, mert a tanács, amellet, hogy Schliegelt a szerződés betartására kötelezte, két órára áristomba rakatta.⁷⁹ Az anyós-vej viszony eltartás nélkül is problémás voltára jó példa Jacob Brenner és Maria Anna Fischerin esete. A férfi bepanaszolta az előbbit, amiért anyósa őt „saját házában ok nélkül” megtámadta, szidalmazta, Brennert a hajánál fogva a földre rántotta és verte. Fischerin szerint mind a szóbeli, mind a testi sértés kölcsönös volt, a bor miatt indult vitában veje szintén szitkozódott, sőt, arcon is ütötte anyósát.⁸⁰ Kölcsönös sértegetés, állandó civakodás után panasolta be 1793-ban Paul Böhm özvegye, Catherina Hackenhoferin lányát és vejét, Joseph Illesint: noha az előző évben, 46 évesen elhunyt férje végrendeletileg biztosította özvegyének az élet-hossziglani lakhatást lányuk házában, az asszony kérte a tanácsot annak elárverezésére, mivel képtelen volt békében élni vejével és saját lányával. A tanács kivizsgálta az ügyet, és arra a következtetésre jutott, hogy mindkét fél hibás volt a kialakult helyzetért, mivel az anyós úgy járt-kelt a házban, hogy mindenbe belekötött, vejével és feleségével pedig állandóan átkozódott, szitkozódott. A tanács ezért a férj végakarátát tartva szem előtt a ház megtartása mellett döntött, és kötelezte a feleket egymás tiszteletben tartására, az anyóst pedig bocsánatkérésre, amiért hivatalosan bevádolta vejét.⁸¹ Nem lehetett könnyű helyzetben Barbara Stadlerin sem, aki 1794-ben vállalta mostohaapja gondozását, öt évvel később azonban annak „elviselhetetlen” („unertraglich”) voltára panaszkodott.⁸²

⁷⁷ Elszámolás, 1778. november 21. BFL V.1.b Nr. 272. és Ivanics Mártonné Vukovics Annamária végrendelete, 1778. november 13. (kihirdetve: 1779. február 12.), BFL V.1.b. Nr. 273. Az asszony 1779. január 10-én hunyt el.

⁷⁸ A solymári származású vej még 1756-ban vette el Ivanics lányát, Zsuzsannát (1756. január 23.), az 1770-es években tehát 40-50 év körül járhatott. BFL XV.20.2 A186 és A193.

⁷⁹ BFL V.1.a 5. kötet 1774. február 23.

⁸⁰ BFL V.1.a 5. kötet 1774. március 2.

⁸¹ BFL V.1.a 7. kötet 1793. június 15. Nr. 52.; BFL XV.20.2 A193.

⁸² BFL V.1.a 8. kötet 1799. június 15.

Az életük munkájával felépített gazdaságért még akkor is aggódtak a szülők (sokszor jogosan), amikor azt már rábízták gyermekeikre és azok családjára. Gyakran történt ugyanis, hogy az átvett örökséggel a fiatalabb generáció nem tudott vagy nem akart mit kezdeni. Ez jelenthette akár a ház karbantartásának hiányát, a ház és szőlő után járó adók pontos fizetését, s ez szintén a viszály melegágya lett a felek között.⁸³ Egyedi, szubjektív okból hagyta ott az idős özvegyember, Michl Prenner Johann Lucianovics házát, ahol eredetileg gondoskodtak róla. 1791-ben megjelent a tanács előtt, és jelezte, nem tud tovább abban a házban élni, „mert ott nincs tisztaság és nincs karban tartva”, ezért inkább fiához, Franzhoz menne át. A tanács bejegyezte Prenner kérését, és azzal az utasítással bízták őt fiára, hogy a tisztaságra különösen ügyeljen.⁸⁴ Agatha Eckerin 1792-ben kötött új megállapodásában a hűség és lakhatás biztosítása mellett szintén a tisztaságot kérte lányától és vejétől.⁸⁵

Az idős, beteg szülők mellett nem feledkezhetünk meg a még inkább kiszolgáltatott helyzetben lévő fogyatékos családtagokról sem. A szülők a hátrányos helyzetben lévő gyermeket sokszor a többiekénél nagyobb örökrésszel segítették.⁸⁶ Michael Seiffert részben ezen megfontolásból osztotta szét még életében vagyonát négy lánya és két fia között. Utóbbiak kaptak egy-egy szőlőt tőle, házát pedig azzal a feltétellel adta lányainak, hogy amelyikük azt átveszi, köteles Anna Maria nevű vak lányának 100 Ft készpénzt félretenni és annak eltartására kamatoztatni (a többi lány 50-50 forintot kapott). A házat ekkor Christina nevű lánya és annak férje, Caspar Grueber kovács vette át 500 forint névértéken (Anna Maria szerint az épület ekkor minimum 700 forintot ért). Grueber ugyanekkor – tanúk jelenlétében – megígérte, hogy Seiffertől és világtalan sógornőjéről élete végéig gondoskodni fog azok saját lakhelyén, a nevezett 100 forintot pedig megfelelően kamatoztatni fogja. Grueber ígérete azonban csak apósa haláláig tartott (aki a megállapodást követően egy év múlva elhunyt), a szerencsétlen Anna Mariával csak az első kilenc hónapban törődött. A nő kilenc év szenvedés után elégelte meg helyzetét és kért hivatalos segítséget az uradalmi ügyésztől. Anna Mariát sógora teljesen magára hagyta, a házban csak egy kamrácskát („ein Kammerlein”) adott neki, amelybe bejárat csak a férfi szobáján keresztül vezetett, a kovács ezért állandóan zaklatta, néha gyalázatos szavakkal illette, sőt ütlegelte a nőt,⁸⁷ aki vaksága ellenére kénytelen volt „a keresztényi irgalomra” bízva magát koldulásból eltartani („durch das Mit-Leiden Christlicher Gemüther ernähren”). Anna

⁸³ Lásd például BFL V.1.a 5. kötet 1774. március 2.; uo. 6. kötet 1785. augusztus 15.

⁸⁴ BFL V.1.a 7. kötet 1791. január 20. Nr. 22.

⁸⁵ BFL V.1.a 7. kötet 1792. július 10. Egy későbbi példát a tisztaságra, mint szempontra: BFL V.1.b Nr. 1218. 1808. március 9.

⁸⁶ Például Georg Kombach kapás lánya, Anna Maria nagyobb öröksége vaksága miatt („wegen ihren Manglhaften Augen”). BFL V.1.a 8.kötet 1796. április 16. vagy Michael Mayer világtalan lánya, Magdalena nagyobb örökrésze. BFL V.1.b Nr. 359.

⁸⁷ „[...] bin ich ohnehin armseele Kreatur nicht zu frieden gelassen, sondern werde bald mit Schandwordthen, bald mit Streichen unschuldiger weiß von ihm tractiret”. BFL V.1.b Nr. 279. 1779. április 10.

Maria ezek ellenére nem kért sokat, a kilencévi eltartási költséget, valamint szabad bejárat nyitását a saját lakrészébe.⁸⁸ Mind ebben, mind az ehhez hasonló esetekben feltűnő a nőtestvér, jelen esetben Grueber nejének szótlansága. Feltételezhető, hogy Christina inkább együttértett nővérel, hiszen ellenkező esetben Anna Maria nem mulasztotta volna el, hogy nővére ellen is jogos panaszt tegyen. Nincs kizárva, hogy Grueber erőszakos természetű férfi lehetett, aki nemcsak szerencsétlen vak sógornőjét, Anna Mariát, de saját nejét is megfélemlítésben tartotta (apósának, azaz egy másik férfinak azonban nem mert ellentmondani, hiszen Anna Maria leírása szerint az ő életében még megfelelően gondoskodott rólok). Az ügy kimenetele ismeretlen, a tanácsülési jegyzőkönyvekben az adott évben nem szerepel, azonban a tanácshoz azzal a határozott utasítással került át az ügy, hogy biztosítsák a szabad bejáratot a nőnek, Grueber pedig fizesse meg a nevezett időszakra vonatkozó összeget (bár kérdéses, ebből mennyi valósult meg).

Felmerül a kérdés, hogy amennyiben ennyire problémásnak számított az eltartás ilyesfajta gyakorlata, egyáltalán miért kötötték az erre vonatkozó szerződéseket, és milyen eszközök álltak az idősek rendelkezésére, amellyel érvényesíthették saját érdekeiket. Az egyezségek írásba foglalása során általában az időskorra, betegségekre hivatkoztak, s hogy emiatt nem tudtak magukról gondoskodni vagy a gazdaságot vezetni (utóbbi nemcsak a ház karbantartását, a szőlő gondozását, de az azok után járó adó befizetését is jelentette).⁸⁹ A visszavonulást tehát nem kényelmi szempontok miatt választották, hanem mert rákényszerültek.

Már maga a megállapodás írásba foglalása is egyfajta védelmet jelentett, hiszen esetleges konfliktus esetén annak felmutatásával kérhették számon a másik felet. Ennek legbiztosabb formájának számított, ha a város tanácsa előtt, annak jegyzőkönyvébe foglalták bele a megegyezés pontjait. Nem véletlen, hogy az 1780-as évektől megszorodnak a kötetekben a hasonló bejegyzések.⁹⁰ Panasz esetén szintén a tanácstól várhattak jogorvoslatot, amely nem egyértelmű viták esetén is hajlott arra, hogy az idősek javára döntsön.⁹¹ A másik megoldás a már

⁸⁸ BFL V.1.b Nr. 279. 1779. április 10.

⁸⁹ Például BFL V.1.a 7. kötet 1792. július 10. Nr. 63. („nem tudja ellátni magát”), 1792. február 25. Nr. 20. („koruknál fogva már nem tudják szőlőjüket gondozni”), uo. 8. kötet 1795. augusztus 22. Nr. 42. (betegsége miatt átadja a házat és a háztartást, „különben az egész tönkremenne”), 1800. április 19. („magas kora miatt” nem tudja ellátni jobbágyházát), 1800. augusztus 22. („magas kora és fárasztó körülményei miatt” adja át házát).

⁹⁰ Ugyanerről számol be osztrák viszonylatban Thomas Held. Szerinte a jelenségnek komplex okai vannak, az egyik például II. József politikájának eredményeként a magasabb várható élettartam (ez különösen a 19. századi szerződéseknél lett fő szempont). Held figyelembe vette a nagyobb termékenység mutatókat, ezáltal a nagyobb gyermekszámot is a családokban, ahol a gyermekek életben maradására kedvezően hatott, ha a szülők mellett a nagyszülő is a háztartásban élt, és tudott az unokákra vigyázni (Held 1982: 239–242).

⁹¹ A fiatalon megözvegyült Kiss Borbála lakhatásáról végrendeletileg gondoskodott férje szülei házában, akik vonakodtak ezt az asszony számára biztosítani. Egyszer a házon belüli lakrésze és az udvari kút használata miatt panaszolta be anyósát és apósát a tanács előtt. A tanács ekkor pontosan meghatározta lakrészeiket és a kút közös használatának módját. Rá két évre a nő úgy vallott, hogy anyósa és apósa miatt „nem tud nyugton, békében élni”, súlyos vádjai között lopás, paráznság és garázdaság is szerepelt. A tanács ekkor kevésbé bizonyult megértőnek,

évek óta jól működő gyakorlat írásba foglalása annak jövőbeni biztosítása reményében. Így ígérte oda Elisabetha Gieglerin lányának, Catharina Beneführerinnek házát 1795-ben, mivel lánya „már évek óta gyermeki szeretettel, hűséggel gondozza, eteti, ruházza, betegségében ápolta, és továbbra is gondját akarja viselni”.⁹²

Végső esetben akár vissza is mondhatták az egyezséget, mint Agatha Eckerin és veje, Jacob Hechtl esetében. Hechtl nem akarta megadni anyósának a tőle 1786-ban átvett szőlő vételárának kamatait (a férfi ingyenes lakhatást, évi 24 forintot, négy akó bort és betegségben hűséges ápolást ígért neki). A tanács négy (!) évvel később nemcsak ennek megfizetésére kötelezte a férfit, hanem figyelmeztették: biztosítsa anyósának a megállapodás szerinti lakhatást és minden egyebet, különben Eckerin visszavonja az egyezséget. A tanácsi figyelmeztetés hatástalannak bizonyult, ugyanis két év múlva a „fáradt, idős, magát ellátni nem tudó” Agatha Eckerin végleg visszavonta a megegyezést, mivel sem vejével, sem lányával nem tudott kijönni, s másik lányával és annak férjével, Johann Poppal kötött új megállapodást, igaz, itt már eleve belefoglalták, hogy sikertelenség esetén a nő vagyona két lánya között lesz felosztva. Az ügy még 1798-ban sem oldódott meg.⁹³

Az egyezés visszavonását követően, amennyiben az eltartás ideje alatt az átadott házon javítást, esetleg toldaléképítési munkákat végeztek, annak összegét megtérítették.⁹⁴ Néha az ápolást, gondoskodást vállaló gyermeknek és családjának az öröklés során járónál nagyobb hagyatéki hányadot ígértek.⁹⁵ Megjegyzendő, hogy a gyerekek sem mindig vállalták önként szüleik gondozását. Michl Tomanko először 1787-ben kötött egyezséget két gyermekével, ekkor lánya visszszakozott, mert nem akarta idős, beteges apját ápolni, ezért az először fiához költözött. A férfi valóban sokat gyengélkedhetett, mert négy év múlva megváltoztatta a megállapodást, mondván, kora és betegessége miatt „nem akarja két gyereke hűségére bízni magát”.⁹⁶ Amikor Jakob Ecker özvegye és annak sógora, Michael Ecker összevesztek egy szőlőn, a férfi inkább lemondott arról, cserébe azért, hogy az özvegy fizesse anyósa, Paul Ecker özvegye (akkor már Johann Weber özvegye) évi ötforintos tartásdíját.⁹⁷

A beteges szülő éveken – vagy akár évtizedeken – át történő ápolása szintén hozzájárult a családtagok közötti viszonyok elmérgesedéséhez. Az ilyen jellegű

s megintették az özvegyasszonyt: mivel a vádakat nem tudta bizonyítani, ezért bocsánatkérésre kötelezték, hiszen isteni és emberi törvény szerinti kötelessége szülei mellett férje szüleit is tisztelni. BFL V.1.a 7. kötet 1791. július 23. Nr. 50. és uo. 1793. június 15. Nr. 51.

⁹² BFL V.1.b Nr. 918. 1795. november 10.

⁹³ Az 1798-as bejegyzésben idézték az eredeti megállapodást. Ebből derült ki, hogy Hechtl egyszerűen kiüzte házából idős anyósát. Agatha Metzgerin 1751. március 7-én esküdött hajadonként Michael Eckerrel, a konfliktus kirobbanásakor tehát 60-65 év körüli lehetett. BFL V.1.a 7. kötet 1790. június 18.; uo. 1792. július 10. Nr. 63., BFL XV.20.2 A186.

⁹⁴ Például BFL V.1.a 8. kötet 1795. november 5. Nr. 48.; BFL V.1.b Nr. 325.

⁹⁵ Például BFL V.1.a 7. kötet 1791. november 17.

⁹⁶ BFL V.1.a 7. kötet 1791. november 17.

⁹⁷ BFL V.1.b Nr. 315. 1781. február 19.

gondoskodás nagyfokú türelmet igényelt, s hosszú távon a családi gazdaság szempontjából nem elhanyagolható költségekkel járt. Philipp Jetzl 1761-ben vagyont és nagy kötelezettséget vállalt magára, amikor összeházasodott Maria Anna Steinerrel. Házassági szerződésük értelmében a férfi hozott ugyan magával két szőlőt, egy házat és annak berendezését, azonban azzal a feltétellel, hogy haláláig köteles anyjáról, az özvegy Eva Jetzlről gondoskodni. Ahogy az egy későbbi forrásból kiderül, Eva Jetzl huszonöt évig élt együtt a házaspárral, ebből öt évet végig betegeskedett. Fia és menyé gondoskodott róla, fizették az orvosi költségeket, ápolták „teljes figyelemmel”, dacára betegsége „szinte elviselhetetlenül visszaszító voltának” („in vielen fast unerträglichem Widerwärtigkeiten”).⁹⁸

KONKLÚZIÓ: A VISSZAVONULÁS (AUSGEDINGE) SZEREPE A 18. SZÁZADI ÓBUDÁN

Ahogy azt a fenti példákból láthattuk, a Nyugat- és Észak-Európában elterjedt gyakorlatnak számító visszavonulás (*Ausgedinge, retirement*) Óbudán is megjelent. A fennmaradt források alapján – számításba véve, hogy ezt a fajta megállapodást a családtagok nem mindig foglalták írásba – ugyanakkor elmondható, hogy nem beszélhetünk általános gyakorlatról. A nemzetközi példáknak megfelelően Óbudán is elsősorban a német ajkú lakosság körében fordult elő, magyar és rác példa elvétve, a század végén, és rendszerint német kapcsolattal rendelkező családokban jelent meg. Alapvetően a szőlőműves-paraszti családokban éltek vele, kisebb számban azonban kézműveseknél is előfordult. Az európai gyakorlattal szemben fontos különbség, hogy Óbudán egyáltalán nem találtunk ideiglenes eltartásra vonatkozó megállapodást, csak az élethosszig tartó változat jelent meg. Formailag változatos lehetett, belefoglalhatták végrendeletbe (jellemzően a férj gondoskodása nejről), házassági szerződésbe (ahol a szülők a hozomány átadásának egyik feltételül az eltartásukat is kéri a fiatal pártól), adásvételi vagy egyéb, átruházási szerződésbe (különösen a század utolsó évtizedeiben), vagy jegyzőkönyvezhették az ügyletet a városi tanácsnál. Nők inkább éltek a visszavonulás és eltartás lehetőségével, de idős, özvegy férfiakat is jócskán találni a szerződésekben. A megállapodások majdnem fele (34 a 73-ból) szülő és lánya vagy szülő és lánya, veje között kötött, ami mutatja a család idős tagjainak szükségét és igényét a gondoskodásra, amire a lányok alkalmasabbnak bizonyultak. Nem véletlen, hogy az ilyen felek közötti megállapodások hangsúlyos pontját képezte a gondoskodás, betegség esetén a szülő ápólása, a „gyermeki hűség” megkövetelése.

⁹⁸ Az ügy egyébként a Philipp Jetzl elleni kereset részeként maradt fenn, amelyet annak unokaöccse és unokahúga (Maria Anna és Thomas Jetzl) nyújtott be nagyszülői örökrészük kiadásáért. Philipp Jetzl vallomásából kiderül, hogy anyja mellett Joannes testvére halálát követően nevezett unokahúgáról, Maria Annáról is gondoskodott kilenc évig. Kérvény, 1780. november 4. BFL V.1.b Nr. 307.

A megállapodásokban az idős szülő nyugodt életkörülményeinek biztosítása mellett a vagyonátörökítésre, a gazdaság zökkenőmentes további működtetésére is nagy figyelmet fordítottak. Erre utal azon szerződések nagy száma (47), amelyekben a gazdaságot átvevő fél fiatal családfő, a nyugdíjba vonuló fia vagy veje.

A század végére megjelentek a nem családtaggal vagy rokonnal kötött adás-vételi és eltartási szerződések, ennek megfelelően a leírások is jóval részletesebbé, precízebbé váltak, hiszen ilyen esetekben különösen fontos volt az eltartás feltételeinek rögzítése. Az indokok között általában az időskort, betegséget, munkaképтелenséget említették. Életkort tekintve a jelek szerint mindkét nem esetében az 50. életév számított mérföldkönek (jellemzően az a kor, amikor már az özvegyek nem házasodnak újra), de elvétve találtunk egy-két forrást, ahol jóval később, 70 év körül vonultak csak vissza.⁹⁹

Noha a „nyugdíjba vonulás” elméletben mindkét félnek megfelelő megoldásnak tűnt, a gyakorlatban nemritkán konfliktusok sorozatát generálta. Mivel több mint valószínű, hogy alapvetően szóbeli megállapodások útján engedték át a gazdaságot a fiatalabb generációnak, ezért pontosan nem lehet megállapítani, mennyire tekinthető általánosnak a visszavonulás intézménye a 18. századi Óbudán. A ránk maradt írott források elemzésénél figyelembe kell venni továbbá, hogy azok részben éppen azért maradtak fenn, mert egy-egy vitás esetet rögzítettek a város tanácsa számára, hivatalos vizsgálat céljából. Említésre méltó azonban, hogy az írott források mintegy negyede (19 a 73-ból) örökített meg konfliktust a szerződő felek között, például a tanács előtt tett panaszt a korábban kötött megállapodás be nem tartásáról. A források másik részében viszont pozitív példákat találunk, például amikor évekkal később foglalták írásba a már működő, ilyen jellegű kapcsolatot, vagy amikor végrendeletben utaltak vissza rá.

A viszályok okai sokfélék lehetnek, az eltérő személyiségek tartós együttéléséből fakadó feszültség, a régen sem felhőtlen anyós-vej viszony, anyagi okok, mint az eltartásra szánt pénz felélése és a szülőre szánt egyéb költségek idővel egyre magasabbra rúgó volta, és végül, de nem utolsósorban: a szülők által sokat emlegetett „gyermeki tisztelet és hűség” elmúlása az eltartó és eltartott szerepének felcserélésével. Ezek közül kiemelnénk az egy háztartásban élő, visszavonult, gyenge, idős, s ezáltal kiszolgáltatott özvegyasszonyok és fiatal, életerős vejeik mint új családfők közötti tipikus konfliktust, amelyben sajnálatos módon – a források szűkszavúsága miatt – nem sokat tudunk meg a két fél között szerencsés esetben mediátor szerepet vállaló lányokról.

⁹⁹ Lásd még Szołtysek 2008: 244. Finnországban a 18–19. század fordulóján általában 50–60 éves korukban adták át a gazdaságot a parasztok a fiatalabbaknak (fiú, veje), de előfordult, hogy akár már 40 évesen visszavonultak. Gyakran olyan feltételeket szabtak az eltartásukra, amit a fiatalabbak nem tudtak teljesíteni, és ez rossz hatással volt a családi kapcsolatokra. Hasonló volt a helyzet Svédországban, ahol ugyanekkor a már dolgozni nem tudó idősekkel úgy bántak, hogy éreztették velük: remélik, mielőbb eltávoznak (Gaunt 1983: 262).

A fennmaradt források alapján elmondható, hogy az *Ausgedinge*, azaz a visszavonulás intézménye a családi gazdaságról és magukról gondoskodni képtelen, idős, kiszolgáltatott emberek számára a biztonság reményét adta a fiatal, új családfővel szembeni viszonya rendezésével, a felek közötti hatalmi aszimmetriából adódó lehetséges abúzusok csökkentésével. A visszavonulás a nyugdíj és idősgondozás hivatalos, szervezett formáinak megjelenése előtt ezáltal Óbudán is alapvető fontosságú szerepet játszott az idős, munkaképtelen emberek megfelelő életkörülményeinek biztosításában.

FORRÁSOK

Budapest Főváros Levéltára (BFL)

V.1.a. Óbuda mezőváros Tanácsának iratai. Tanácsülési jegyzőkönyvek, 1720–1874.

V.1.b. Óbuda mezőváros Tanácsának iratai. Tanácsíratok, k, 1723–1873.

V.1.x. Óbuda mezőváros Tanácsának iratai. Házassági szerződések, 1742–1856.

XV.20.2 A185. Gyűjtemények. Mikrofilmtár. Egyházi anyakönyvek. Óbudai Szent Péter és Pál főplébánia, házassági anyakönyvek, 1687–1895.

XV.20.2 A193. Gyűjtemények. Mikrofilmtár. Egyházi anyakönyvek. Óbudai Szent Péter és Pál főplébánia, halotti anyakönyvek.

Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (MNL OL)

S 11. Kormányhatósági fondokból kiemelt térképek. Kamarai térképek.

Vályi András 1796: *Magyar országnak leírása, mellyben minden hazánkbeli vármegyék, városok, faluk, puszták, uradalmak, fábrikák, huták, hámorok, savanyú, és orvosló vizek, fördőházak, nevezetesebb hegyek, barlangok, folyó vizek, tavak, szigetek, erdők, azoknak hollételek, földes urok, fekvések, történettyek, külömbféle természetbeli tulajdonságaik, a' bütüknek rendgyek szerént feltaláltatnak. Első kötet.* Buda.

HIVATKOZOTT IRODALOM

Brown, Jim 2002: *Becoming Widowed. Rural Widows in Lower Austria, 1788–1848. The History of the Family* (7.) 1. 117–124.

Dribe, Martin – Lundh, Christer – Nystedt, Paul 2007: *Widowhood Strategies in Preindustrial Society. The Journal of Interdisciplinary History* (38.) 2. 207–232.

Faragó Tamás 1996: *Rokonsági viszonyok a magyarországi falvakban a 18. században. Demográfia* (39.) 4. 241–262.

Faragó, Tamás 1998: *Kinship in Rural Hungary during the Eighteenth Century: The Findings of a Case Study. The History of the Family* (3.) 1. 315–331.

Gál Éva 1990: Óbuda 1541–1848. In: Kaba Melinda – Kecskés József (szerk.): *Tanulmányok Óbuda történetéből III.* Budapest, 7–94.

- Gaunt, David 1983: The Property and Kin Relationship of Retired Farmers in Northern and Central Europe. In: Wall, Richard (ed.): *Family Forms in Historic Europe*. Cambridge, 249–279.
- Held, Thomas 1982: Rural Retirement Arrangements in Seventeenth- to Nineteenth-century Austria: A Cross-community Analysis. *Journal of Family History* (7.) 3. 227–254.
- Lanzinger, Margareth 2012: Paternal Authority and Patrilineal Power: Stem Family Arrangements in Peasant Communities and Eighteenth-century Tyrolean Marriage Contracts. *The History of the Family* (17.) 3. 343–367.
- Mitterauer, Michael 1979: Családnagyság – családtypusok – családciklus. *Világtörténet* (1.) 4. 38–70.
- Moring, Beatrice 2010: Rural Widows, Economy and Co-residence in the 18th and 19th Centuries. *The History of the Family* (15.) 3. 239–254.
- Moring, Beatrice – Wall, Richard 2017: *Widows in European Economy and Society, 1600–1920*. Woodbridge, 2017.
- Plakans, Andrejs 1989: Stepping Down in Former Times: A Comparative Assessment of Retirement in Traditional Europe. In: Kertzer, David I. – Schaie, K. Warner (eds): *Age Structuring in Comparative Perspective*. New York, 175–196.
- Pozsgai Péter 2000: Család, háztartás és tulajdon Torna vármegyében a 19. század második felében. In: Faragó Tamás – Őri Péter (szerk.) *Történeti Demográfiai Évkönyv, 2000*. Budapest, 166–224.
- Schlumbohm, Jürgen 1996: Micro-history and the Macro-models of the European Demographic System in Pre-industrial Times: Life Course Patterns in the Parish of Belm (Northwest Germany), Seventeenth to the Nineteenth Centuries. *The History of the Family*. (1.) 1. 81–95.
- Schlumbohm, Jürgen 1997: *Lebensläufe, Familien, Höfe*. Göttingen.
- Sonnevend Anna 2003: A közös udvarok európai párhuzamai – Vajkai Aurél emlékére. In: S. Lackovits Emőke (szerk.): *Emlékkötet Vajkay Aurél születésének századik évfordulójára*. Veszprém, 137–148.
- Štefanová, Dana 2010: Widows: Outsiders in Rural Economy and Society in Central European Villages, 1558–1750. *The History of the Family* (15.) 3. 271–282.
- Szołtysek, Mikołaj 2008: Three Kinds of Preindustrial Household Formation System in Historical Eastern Europe: A Challenge to Spatial Patterns of the European Family. *The History of the Family* (13.) 3. 223–257.